
Instytut Konserwacji Zbiorów Bibliotecznych Biblioteki Narodowej – przegląd działalności 2015–2019

DOI: 10.36155/NK.20.00002

Bogdan Filip Zerek

<https://orcid.org/0000-0003-4248-8991>

notes ^{20_2018}
konserwatorski

Summary: Bogdan Filip Zerek, *Work of the Institute for Conservation of Library Collections of the National Library of Poland in the Years 2015–2019: an Overview*

The article presents general information on the Institute for Conservation of Library Collections (IKZB) of the National Library of Poland in the years 2015–2019. It describes the current structure of the IKZB and how it has been shaped by challenges faced by conservators and renovators of library holdings. It serves as an introduction to more detailed texts concerning specific subunits of the IKZB that execute traditional conservation, conservation of single-sheet items and books, as well as the work of the conservation laboratory. Other activities of the IKZB beyond conservation as such: trainings, popularization, and participation in research and digitization projects. Particularly interesting is the IKZB's involvement in the protection of the National Library Resources carried out by a team including employees from technical and administrative units of the National Library of Poland. Concise tables summarize official data on the work of the whole Institute from 2015 to 2018 (provided to the Ministry of Culture and National Heritage).

Wstęp

Niniejszy artykuł jest ogólnym wstępem do serii tekstów prezentujących działalność komórek konserwatorskich Biblioteki Narodowej w sposób bardziej pogłębiony niż dostępne online sprawozdania BN za podany okres¹. Planowane są kolejne publikacje szczegółowo opisujące pracę komórek organizacyjnych Instytutu Konserwacji Zbiorów Bibliotecznych. Ze względu na długą historię działalności konserwatorskiej w Bibliotece Narodowej, podawane w nich informacje nie będą ograniczane do momentu powstania Instytutu.

Dostępna na stronie Biblioteki Narodowej „historia konserwacji i ochrony zbiorów” streszcza pierwsze 78 lat tej działalności następująco:

„Działalność konserwatorska w Bibliotece Narodowej została zapoczątkowana już w 1929 roku. Pracownię Konserwatorską założył prof. Bonawentura Lenart, prekursor polskiej szkoły konserwacji książki. Pod jego kierunkiem utworzono w 1936 roku Dział Konserwacji i Biuro Intrologatorskie, przekształcone dwa lata później w Pracownię Konserwatorską i Intrologatorską. Po II wojnie światowej Pracownia Konserwacji Książki wznowiła działalność w 1954 roku. Zadania z zakresu ochrony zbiorów bibliotecznych realizowane były również w innych komórkach, które obecnie działają na rzecz ochrony zbiorów bibliotecznych.

W 1950 r. w Bibliotece Narodowej utworzono Stację Mikrofilmowania, która z czasem przekształciła się w Zakład Zbiorów Mikrofilmowych i Zakład Reprografii. Oddział Kontroli Zbiorów został utworzony 3 maja 1985 r. w Dziale Gromadzenia i Opracowywania Zbiorów Nowszych BN. Wszystkie wymienione komórki zostały włączone do utworzonego w 1992 roku (Zarządzenie Dyrektora Nr 13 z dnia 19 sierpnia 1992 r.) Działu Ochrony i Konserwacji Zbiorów Bibliotecznych. Kolejna

1 *Sprawozdanie Biblioteki Narodowej za rok 2018*, Biblioteka Narodowa, Warszawa 2019; *Sprawozdanie Biblioteki Narodowej za rok 2017*, Biblioteka Narodowa, Warszawa 2018; *Sprawozdanie Biblioteki Narodowej za rok 2016*, Biblioteka Narodowa, Warszawa 2017; *Sprawozdanie Biblioteki Narodowej za rok 2015*, Biblioteka Narodowa, Warszawa 2016. Dostępne online: <https://www.bn.org.pl/o-nas/sprawozdanie-bn> [dostęp: 06.2019].

zmiana struktury organizacyjnej BN, wprowadzona we wrześniu 2007 r., zlikwidowała działy i wyodrębniła poszczególne zakłady, zajmujące się konserwacją zbiorów”².

Warto w tym miejscu dodać, że w skład Zakładu Konserwacji Zbiorów Bibliotecznych w 2007 roku, przed reorganizacją, wchodziły komórki – jako sekcje zajmujące się odkwaszaniem i konserwacją masową oraz laboratorium – wykonujące badania chemiczne, fizyczne i mikrobiologiczne, a także dezynfekcję w komorze ciśnieniowo-próżniowej metodą fumigacji mieszaniną tlenu etylenu z dwutlenkiem węgla (Rotanox, gaz „S”). Dodatkowo w skład nowo powstałego Zakładu-Laboratorium Konserwatorskiego Zbiorów Bibliotecznych weszło dwóch renowatorów taśmy mikrofilmowej, tworząc razem z osobami zajmującymi się procesami badań mikrobiologicznych i dezynfekcji Sekcję Kontroli Mikrobiologicznej i Konserwacji Zbiorów Nietypowych. Jej działalność doprowadziła między innymi do opracowania dwudniowego szkolenia z zakresu identyfikacji i ochrony fotografii.

W efekcie prowadzonych działań, od 3 września 2007 roku (na podstawie Zarządzenia nr 71 Dyrektora BN z dnia 3 września 2007 r. w sprawie wprowadzenia Regulaminu Organizacyjnego w Bibliotece Narodowej)³ w Narodowej Książnicy funkcjonowały trzy samodzielne komórki o charakterze konserwatorskim:

- Zakład Konserwacji Zbiorów Bibliotecznych, ZKZB (czyli tzw. „konserwacja tradycyjna”, spadkobierczyni przedwojennej pracowni Bonawentury Lenarta),
- Zakład Konserwacji Masowej Zbiorów Bibliotecznych, ZKMZB (z dwiema sekcjami opartymi na systemach masowego odkwaszania – metodą bucekburską (Neschen) i Bookkeeper, powstałymi w ZKZB jako efekt WPR „Kwaśny papier” (2000–2008)),

2 <https://www.bn.org.pl/o-nas/zbiory-bn/zbiory/konserwacja-i-ochrona-zbiorow/historia> [dostęp: 06.2019].

3 Dotyczy wszystkich odwołań do Zarządzeń Dyrektora BN. Zarządzenia Dyrektora Biblioteki Narodowej znajdują się w Archiwum BN. Z Archiwum można korzystać pod warunkiem uzyskania pisemnej zgody Dyrektora BN i po telefonicznym uzgodnieniu z pracownikami terminu wizyty, <https://www.bn.org.pl/bip/ewidencje-i-archiwa> [dostęp: 08.2019].

- Zakład-Laboratorium Konserwatorskie Zbiorów Bibliotecznych, Z-LKZB oraz Oddział – Intrologatornia Specjalistyczna, OS.

Zakłady Konserwatorskie miały następującą organizację wewnętrzną:

ZKZB:

- Sekcja Dokumentacji Konserwatorskiej, SDK
- Sekcja Konserwacji Rękopisów, SKR
- Sekcja Konserwacji Druków, SKD
- Sekcja Konserwacji Grafik i Rysunków, SKGiR
- Pracownia Pomocnicza, PP

ZKMZB:

- Sekcja Odkwaszania i Konserwacji Arkuszy, SOiKA
- Sekcja Odkwaszania Książek, SOK
- Sekcja ds. Koordynacji Wieloletniego Programu Rządowego „Kwaśny papier”

Z-LKZB:

- Pracownia Badań Chemicznych i Profilaktyki Zbiorów Bibliotecznych
- Sekcja Kontroli Mikrobiologicznej i Konserwacji Zbiorów Nietypowych.

W dniu 9 listopada 2015 roku, Zarządzeniem nr 119 Dyrektora BN z 9 listopada 2015 r. w sprawie ustalenia zakresu działania Instytutu Konserwacji Zbiorów Bibliotecznych, powołany został Instytut Konserwacji Zbiorów Bibliotecznych, a w nim następujące pracownie:

1. Pracownia Konserwacji Zbiorów Bibliotecznych, PKZB (dawny ZKZB),
2. Pracownia Konserwacji Masowej Arkuszy, PKMA (dawna SOiKA z metodą bueckeburską w ZKM),
3. Pracownia Konserwacji Masowej Książek, PKMK (dawna SOK z metodą Bookkeeper w ZKM),
4. Laboratorium Konserwatorskie Zbiorów Bibliotecznych, LKZB (dawny Z-LKZB),
5. Intrologatornia Specjalistyczna, IS⁴.

⁴ Zakresy działania pracowni przedstawione zostaną w oddzielnych tekstach, prezentujących szczegółowo te komórki.

Załącznik 1 przywołanego Zarządzenia nr 119 określał następujący zakres działania Instytutu Konserwacji Zbiorów Bibliotecznych:

- „1. Prowadzenie badań naukowych, prac rozwojowych i metodyczno-instrukcyjnych w zakresie konserwacji zbiorów bibliotecznych.
2. Nadzór konserwatorski nad zbiorami przechowywanymi w BN.
3. Prowadzenie konserwacji zbiorów przechowywanych w BN.
4. Kontrola warunków przechowywania zbiorów w BN.
5. Współpraca z komórkami BN przechowującymi zbiory w ramach profilaktyki i ochrony zbiorów.
6. Typowanie właściwych metod i środków w zakresie konserwacji i profilaktyki zbiorów.
7. Współpraca z krajowymi i zagranicznymi ośrodkami prowadzącymi badania z zakresu konserwacji zbiorów bibliotecznych.
8. Opracowanie zaleceń i norm dotyczących konserwacji zbiorów bibliotecznych oraz upowszechnianie standardów dokumentacji konserwatorskiej.
9. Opracowanie, inicjowanie i prowadzenie szkoleń w zakresie ochrony i konserwacji zbiorów.
10. Upowszechnianie wyników badań naukowych i prac konserwatorskich w szczególności w postaci recenzowanych monografii i tomów zbiorowych oraz artykułów w recenzowanych tomach zbiorowych i w czasopismach naukowych o zasięgu krajowym lub światowym.
11. Przygotowywanie ekspertyz i innych opracowań na potrzeby Biblioteki Narodowej, Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz innych organów administracji publicznej i instytucji.”

Z dniem 1 maja 2019 roku weszło w życie Zarządzenie Nr 49/2019 Dyrektora Biblioteki Narodowej z dnia 23 kwietnia 2019 r., zmieniające zarządzenie w sprawie ustalenia zakresu działania Instytutu Konserwacji Zbiorów Bibliotecznych. Obecna struktura, po likwidacji Introligatorni Specjalistycznej, jako odrębnej komórki w Instytucie, wygląda następująco:

1. Pracownia Konserwacji Zbiorów Bibliotecznych,
2. Pracownia Konserwacji Masowej Arkuszy,
3. Pracownia Konserwacji Masowej Książek,
4. Laboratorium Konserwatorskie Zbiorów Bibliotecznych.

Introligatorzy zostali przydzieleni do PKZB oraz PKMA, a zakres działania PKZB został rozszerzony o:

- kontrolowanie jakości prac introligatorskich wykonywanych na zlecenie Biblioteki Narodowej poza BN,
- realizację zewnętrznych zleceń na usługi introligatorskie.

W praktyce oznaczało to maksymalne zredukowanie produkcji własnej najprostszych opakowań (obwolut, kopert, tek, fastykuł, koszulek papierowych) i przejście w tym zakresie na dostawców zewnętrznych, a w przypadku opakowań pudełkowych ochronnych równoległe zastosowanie systemów typu OMNI-BOX.

Przedstawione zmiany w obrębie komórek konserwatorskich wynikają z dopasowywania struktury Biblioteki Narodowej do aktualnych działań o charakterze priorytetowym, i tak:

- Reorganizacja z 2007 roku związana była z realizacją Wieloletniego Programu Rządowego „Kwaśny papier. Ratowanie w skali masowej zagrożonych polskich zasobów bibliotecznych i archiwalnych”. W celu uproszczenia przepływu materiałów do odkwaszania przekształcono odpowiednią sekcję ZKZB w niezależne zakłady, natomiast bezpośrednią przyczyną równoległego wyodrębnienia zakładu-laboratorium było rozbudowanie części laboratoryjnej o stanowiska do konserwacji i restauracji taśmy mikrofilmowej (które funkcjonowały do 2012 roku, kiedy to – decyzją na poziomie ogólnej polityki ochrony zbiorów – zarzucono konserwację tego materiału).
- Powołanie Instytutu w 2015 roku łączyło się ze zmianami na poziomie dyrekcji BN (m.in. likwidacja stanowiska zastępcy Dyrektora BN do spraw ochrony i udostępniania zbiorów i stworzenie stanowiska pełnomocnika Dyrektora BN ds. Narodowego Zasobu Bibliotecznego) i miało na celu zintegrowanie komórek konserwatorskich tak, aby ostateczne decyzje

konserwatorskie na szczeblu samodzielnej komórki konserwatorskiej były zatwierdzane przez jedną osobę.

- Likwidacja Introligatorni Specjalistycznej w 2019 roku związana była z rezygnacją (z przyczyn ekonomicznych) z własnej produkcji opakowań ochronnych i przejściem na zakup od dostawców zewnętrznych. Przy okazji získano personel do prac przy projekcie digitalizacyjnym „Patrimonium”

Konserwacja tradycyjna

Pracownia Konserwacji Zbiorów Bibliotecznych kontynuuje tradycje sięgające Bonawentury Lenarta, koncentrując się na konserwacji pojedynczych obiektów na podłożu papierowym i pergaminowym. Najbardziej eksponowaną częścią sprawozdań komórki pozostają od ponad 20 lat listy obiektów poddanych konserwacji, dokumentacji i przeglądów oraz wykaz nadzorów i przeglądów konserwatorskich⁵. Obecnie widoczna jest charakterystyczna zmiana: odejście od pełnych i rozbudowanych konserwacji z restauracją przywracającą pełnię wartości użytkowych i estetycznych, do konserwacji profilaktycznej i zabezpieczającej. W takim podejściu do obiektu priorytetem stają się działania mające

⁵ Szczegóły zostaną opisane szerzej w planowanym tekście kierownika PKZB. Próba dokonania w tym miejscu analizy zmian, jakie w konserwacji w BN zaszły od 1954 roku wychodzi poza ramy (i wyznaczony w tytule zakres czasowy) niniejszego artykułu, który jest tylko wprowadzeniem do dalszych opracowań. Zmiany w technologii zabiegów chemicznych w pracach konserwatorskich „szkoły warszawskiej konserwacji papieru” na podstawie dokumentacji konserwatorskich WKiRDS ASP w Warszawie zostały opisane w: B. Zerek, *The Warsaw school of paper conservation*, „Przegląd Biblioteczny / The Library Review. The Special Issue on the 90th Anniversary of the Library Review and IFLA Congress and 83rd General Conference in Wrocław”, 2017; http://pliki.sbp.pl/ac/library_review_special_issue/2017/library_review_2017.pdf [dostęp: 08.2019]. Ze względu na ścisłe związki z Akademią Sztuk Pięknych, również w Bibliotece Narodowej przełom w stosowaniu chemii konserwatorskiej nastąpił ok. 1980 roku, czyli wraz z pojawieniem się w BN Władysława Sobuckiego.

umożliwić jego bezpieczną digitalizację, z mniejszym naciskiem na działania *stricte* konserwatorskie, jak choćby odkwaszanie. Dzieje się tak na przykład w przypadku projektu „Patrimonium” (2017–2019)⁶, który przewiduje digitalizację łącznie ponad miliona obiektów – około 652 tysięcy z zasobów BN oraz 348 tysięcy z BJ⁷. Już na etapie opracowywania projektu wiadome było, że nie przewiduje on odkwaszania.

Założenia ogólne przewidują jedynie bezpieczne przeprowadzenie obiektu przez digitalizację, bez założeń konserwatorskich opartych o eliminację albo spowolnienie działania czynnika niszczącego⁸. Innym, mniej oczywistym, ale nadal potrzebnym, działaniem konserwatorskim jest nadzór konserwatora nad digitalizacją obiektów, na których pełną i potrzebną konserwację nie ma niezbędnego czasu w ramach projektu. Często oznacza to zmianowe dyżury w pracowni reprograficznej na stojąco, w wymuszonej pozycji, przy przytrzymywaniu lub przekładaniu kart.

Oprócz bieżących prac konserwatorskich i restauratorskich o zróżnicowanym stopniu ingerencji w obiekty, konserwatorzy przygotowują również ekspozyty na wystawy oraz dotyczące ich ekspertyzy i opinie konserwatorskie. Są także obecni przy wydawaniu i zwrotach obiektów z wystaw, kiedy stan zachowania każdego ekspozytatu jest porównywany z opisanym w dokumentacji konserwatorskiej.

6 Projekt „Patrimonium – digitalizacja i udostępnienie polskiego dziedzictwa narodowego ze zbiorów Biblioteki Narodowej oraz Biblioteki Jagiellońskiej” jest współfinansowany przez Unię Europejską ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach Programu Operacyjnego Polska Cyfrowa 2014–2020 oraz dofinansowany ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Całkowita wartość projektu to: 99 636 239,00 PLN. Wartość dofinansowania z UE: 83 473 889,88 PLN. Termin realizacji projektu: 01.2017–01.2020 r., <https://www.bn.org.pl/projekty/patrimonium/o-projekcie/> [dostęp: 06.2019].

7 <https://www.bn.org.pl/aktualnosci/259-99-mln-zl-na-digitalizacje-zbiorow-biblioteki-narodowej-i-biblioteki-jagiellonskiej-w-projekcie-patrimonium.html> [dostęp: 06.2019].

8 Teksty szczegółowe o zaangażowaniu PKZB w projekt „Patrimonium” znajdują się w tym i poprzednim numerze „Notesu Konserwatorskiego”.

Konserwatorzy ze wszystkich pracowni Instytutu pełnią też rolę doradcą i wchodzi w skład komisji zakupowych sprzętu i wyposażenia, które będzie miało kontakt z obiektami bibliotecznymi. Wszystkie urządzenia do digitalizacji w BN (włącznie z oświetleniem do fotografowania) muszą mieć pozytywną opinię konserwatorów.

Konserwacja masowa arkuszy

Konserwacja masowa arkuszy w BN została oparta o bueckeberską metodę masowego odkwaszania w urządzeniu Neschen C-900. Pierwotnie masowe odkwaszanie miało odbywać się analogicznie do działań urządzenia C-900 w placówce firmy Neschen w Dahlwitz-Hoppegarten pod Berlinem (tj. arkusze miały być wypuszczane zupełnie wysuszone)⁹. Po dostarczeniu urządzenia szybko zdano sobie sprawę, że działania takie powodują olbrzymi wzrost objętości materiału bibliotecznego i doprowadzenie do stanu w zasadzie wykluczającego udostępnianie. Konieczne było wypuszczanie z C-900 arkuszy lekko wilgotnych i prasowanie ich w tekturach pod obciążeniem, czego konsekwencją z kolei był brak wolnych tektur już po dwóch dniach roboczych. W związku z dostępnymi warunkami lokalowymi – brakiem przestrzeni do suszenia odpowiedniej liczby tektur potrzebnych do zwykłego suszenia – zdecydowano się na zakup suszarki do tektur na gorące powietrze i dzięki temu skrócono czas prasowania (w porównaniu do tradycyjnej konserwacji) nawet do 24 godzin. Suszarkę do tektur obsługuje pracownik odbierający arkusze z C-900, natomiast pracownik wpuszczający arkusze może być angażowany do wyjmowania obiektów z tektur.

W Pracowni Konserwacji Masowej Arkuszy konserwacji poddawane są zbiory z XIX i XX wieku, których stan zachowania ze względu na degradację celulozy jest zazwyczaj gorszy od zbiorów starszych.

⁹ Brak danych literaturowych, obserwacja wykonana podczas delegacji pracowników BN w 2005 roku.

Metody konserwatorskie dostosowane są do tempa pracy urządzenia C-900. Stąd szerokie zastosowanie Filmoplastu R do napraw, w szczególnych sytuacjach również do tzw. obiektów archiwalnych, czyli do pierwszych egzemplarzy. W przypadkach wyjątkowo trudnych stosowane są tradycyjne i odwracalne metody (uzupełnianie masą papierniczą, podklejanie bibułą japońską na klajster, wzmacnianie metylocelulozą) i pełna konserwacja. Prace takie prowadzone są głównie przy materiałach z Zakładu Dokumentów Życia Społecznego, Zakładu Zbiorów Kartograficznych, Zakładu Zbiorów Muzycznych oraz zachowawczo Zakładu Zbiorów Ikonograficznych. Część konserwowanych zbiorów odkwaszana jest potem w PKMK w systemie Bookkeeper – w instalacji głównej lub ręcznie.

Ostatecznym rozwiązaniem, którego PKMA stara się unikać za wszelką ceną i stosuje wyłącznie w sytuacjach bez wyjścia, jest jednostronna laminacja Filmoplastem R. W ten sposób ratowane są na przykład egzemplarze archiwalne i chronione bardzo zakwaszonych wielkoformatowych czasopism polskich, aby w ogóle mogły być poddane digitalizacji. Działania takie są każdorazowo uzgadnianie z właściwą komórką merytoryczną gromadzącą zbiory. Obecnie do odkwaszania w systemie Neschen C-900 kierowane są wyłącznie czasopisma należące do Narodowego Zasobu Bibliotecznego.

Do konserwacji w PKMA w ramach projektu „Patrimonium” trafiają obiekty, które wymagają głębokich ingerencji konserwatorskich. Jeżeli zakres tych prac uniemożliwiłby późniejsze odkwaszenie, zabieg ten jest od razu wykonywany, choć samo odkwaszanie nie weszło w zakres projektu¹⁰.

Konserwacja masowa książek

Głównym zadaniem Pracowni Konserwacji Masowej Książek jest ochrona zbiorów bibliotecznych Biblioteki Narodowej z XIX–XX wieku, należących do Narodowego Zasobu Bibliotecznego, poprzez masowe odkwaszanie druków zwartych oraz archiwaliów w przypadku braku możliwości odkwaszania przez PKMA.

¹⁰ Ze sprawozdań okresowych Agaty Lipińskiej, kierownika PKMA.

Pracownia pracuje na urządzeniach Preservation Technologies (właściciel technologii Bookkeeper) i przeprowadza odkwaszanie w środowisku bezwodnym. Odkwaszane są druki zwarte, wielko- i małowformatowe, w technologii Bookkeeper. Instalacja składa się z siedmiu zbiorników: sześciu pionowych oraz jednego poziomego, który służy do odkwaszania woluminów wielkoformatowych o wysokości grzbietu powyżej 35 cm oraz obiektów arkuszowych i broszur (materiały archiwalne, współczesne rękopisy o nietrwałych atramentach, wycinki prasowe przyklejone na podkładki itp.). Pracownia dysponuje stanowiskiem do ręcznego odkwaszania Bookkeeper spray, gdzie odkwaszane są obiekty, których zbyt duży format nie pozwala na odkwaszenie w instalacji Bookkeeper¹¹.

Laboratorium Konserwatorskie

Do podstawowych działań Laboratorium Konserwatorskiego Zbiorów Bibliotecznych należą:

- badania chemiczne i mikrobiologiczne z zakresu chemii i mikrobiologii konserwatorskiej, dezynfekcja materiałów bibliotecznych, osuszanie obiektów zamoczonych (metodą liofilizacji) i zawilgoconych (przez ogrzewanie i wymianę powietrza). W Zakładzie formułuje się wnioski dotyczące stanu chemicznego i mikrobiologicznego zbiorów Biblioteki Narodowej oraz parametrów (fizycznych, chemicznych i mikrobiologicznych) powietrza w pomieszczeniach magazynowych i czytelnich, a także pracowniach konserwatorskich;
- profilaktyka: kontrola warunków przechowywania, ochrony i ekspozycji zbiorów;
- prace badawcze nad metodami i materiałami konserwatorskimi.

Badania pH papieru wykonywane są metodą stykową według normy PN-81P-50149, a rezerwy zasadowej w papierach testowych (poddawanych

¹¹ Ze sprawozdań okresowych Jerzego Manikowskiego, kierownika PKMK.

odkwaszaniu metodami bueckeburską i Bookkeeper razem z obiektami bibliotecznymi w celu potwierdzenia skuteczności odkwaszenia) według normy PN-ISO 10716 w automatycznym urządzeniu miareczkującym.

Kontrola mikrobiologiczna zbiorów i powietrza pomieszczeń BN została opisana szczegółowo w książce B. F. Zerka *The Preservation and Protection of Library Collections. A Practical Guide to Microbiological Controls*¹². Badania mikrobiologiczne obiektów wykonywane są metodą odciskową – odcisk sterylnych arkuszy bibuły Whatman nr 1 na podłoża mikrobiologiczne: Czapek-Dox bez cukru oraz MEA, a w określonych sytuacjach – jak na przykład pilne przemieszczenie części zbiorów do innego magazynu – za pomocą testów wykonywanych aparatem luminometrycznym Kikkoman PD-20. Znacznie rzadziej, głównie jako usługę dla zleceniodawców zewnętrznych, stosuje się metodę suchej wymazówki i rozcieńczeń (1/10, 1/100 i 1/1000), które są wysiewane w dwóch powtórzeniach na podłoże MEA.

Badania mikrobiologiczne powietrza w pomieszczeniach wykonywane są w cyklu siedmiomiesięcznym metodą impakcyjną na podłoże MEA z równoległym badaniem tła (powietrza atmosferycznego) w każdy dzień roboczy.

Do zadań LKZB należy również interpretowanie danych klimatu wewnętrznego dostarczanych przed Zakład Inwestycji i Remontów (który zarządza sieciami czujników i zbiera dane) oraz doraźne ręczne pomiary w pomieszczeniach o na przykład podwyższonej wilgotności. Pracownicy Laboratorium kontrolują również warunki klimatyczne na wystawach, jak też natężenie oświetlenia¹³ i udział w nim promieniowania UV.

Obiekty, których stan mikrobiologiczny tego wymaga, oraz obiekty wpływające do BN niebezpośrednio od wydawców (zakupy, dary, pozyskane spuścizny itd.) poddawane są dezynfekcji gazem S (tlenek etylenu i dwutlenek

12 B. Zerek, *The Preservation and Protection of Library Collections. A Practical Guide to Microbiological Controls*, Chandos Publishing, 2014.

13 B. Zerek, *Profilaktyka konserwatorska wobec problemu oświetlenia podczas wystaw*, „Notes Konserwatorski” 2017, nr 19, Warszawa.

węgla w proporcjach 1:9) w komorze fumigacyjnej BN, o ile pozwala na to ich budowa technologiczna. Obiekty wpływające do BN poddawane są fumigacji o niższym stężeniu tlenu etylenu (ok. 300 mg/dm³), w przypadku obiektów skierowanych do dezynfekcji w wyniku badań mikrobiologicznych – o maksymalnym dostępnym stężeniu, tj. 460 mg/dm³. Podejście takie wynika z wewnętrznego dokumentu BN *Dezynfekcja zbiorów/obiektów w BN – podstawowe informacje i regulamin*, którego słuszność potwierdza niemal dwudziestoletnia praktyka.

W ramach przygotowania do usuwania skutków ewentualnych katastrof z udziałem wody Laboratorium zostało wyposażone w liofilizator o pojemności 0,64 m³ oraz 4 zamrażarki.

Laboratorium posiada również aparaturę do badań parametrów fizycznych papieru (mechanicznych i optycznych) oraz urządzenia do sztucznego starzenia (z udziałem światła i bez).

Projekt HERIVERDE

W 2017 roku zakończył się, trwający od 2013 roku, projekt badawczy „HERIVERDE – Efektywność energetyczna instytucji muzealnych i bibliotecznych”, finansowany przez Narodowe Centrum Badań i Rozwoju w ramach grantu PBS2/A9/24/2013. Realizowany był przez konsorcjum sześciu instytucji, którego liderem było Laboratorium Analiz i Nieniszczących Badań Obiektów Zabytkowych – LANBOZ Muzeum Narodowego w Krakowie.

W efekcie opracowano narzędzia wspomagające proces projektowania energooszczędnych budynków muzealnych i bibliotecznych, ze szczególnym uwzględnieniem racjonalnych strategii kontroli klimatu:

- oprogramowanie HERIE – ilościowa ocena fizycznego zagrożenia obiektów zabytkowych przez wahania klimatyczne¹⁴; specjalistyczny moduł

¹⁴ <http://herie.mnk.pl/> [dostęp: 06.2019].

oprogramowania WUFI Plus do modelowania mikroklimatu i zużycia energii w budynkach przechowujących zbiory dóbr kultury,

- podręcznik: *Podjęcie decyzji w zakresie kontroli klimatu i energooszczędności w budynkach muzeów, bibliotek i archiwów.*

Organizacyjnie projekt składał się z siedmiu zadań :

1. Ustalenie odpowiedzi wilgotnościowej obiektów muzealnych i bibliotecznych.
2. Opracowanie oprogramowania służącego ilościowej ocenie zagrożenia obiektów.
3. Sprawdzenie obliczonych wskaźników zagrożenia przez monitorowanie obiektów modelowych.
4. Opracowanie modułu WUFI® Plus do modelowania zużycia energii w muzeach, bibliotekach i archiwach.
5. Sprawdzenie wyliczonego zużycia energii ze zmierzonym w rzeczywistych budynkach.
6. Opracowanie matrycy podejmowania decyzji dotyczących optymalnych strategii zarządzania klimatem.
7. Przetestowanie opracowanych narzędzi przez przygotowanie energooszczędnej strategii dla rzeczywistych budynków.

Pracownicy LKZB uczestniczyli w zadaniach 1, 4, 6 i 7.

Adaptacja metody stanfordzkiej

Metoda ta została użyta m.in. w Wieloletnim Programie Rządowym „Kwaśny papier. Ratowanie w skali masowej zagrożonych polskich zasobów bibliotecznych i archiwalnych” latach 2000–2005 do oceny stanu zachowania zbiorów bibliotecznych i archiwalnych w Bibliotece Narodowej w Warszawie, Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie, Książnicy Pomorskiej w Szczecinie, Bibliotece Śląskiej w Katowicach, Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu, Archiwum Państwowym m.st. Warszawy, Archiwum Państwowym w Olsztynie oraz

Archiwum Państwowy w Poznaniu¹⁵. W klasycznej postaci istotą tej metody jest ocena stanu zachowania całego księgozbioru na podstawie oceny stanu zachowania reprezentatywnej próby 384 losowo wybranych obiektów.

Do metody sięgnięto ponownie w LKZB z uwagi na ponawiające się pytania ze strony bibliotek i archiwów instytucji państwowych (ministerstw, uczelni wyższych, organów administracji państwowej) o ofertę dotyczącą badań mikrobiologicznych całości zbiorów (archiwalnych lub bibliotecznych), liczących zazwyczaj powyżej 100 000 jednostek. W odpowiedzi na takie pytania LKZB wskazuje następujący sposób postępowania:

1. Wylosowanie 384 obiektów z całego zbioru.
2. Ocena wizualna stanu zachowania obiektu pod kątem mikrobiologicznym i wyciągnięcie wniosków.
3. Badania mikrobiologiczne wybranych obiektów z przesłankami do takich badań.
4. Wyciągnięcie wniosków końcowych.

Wnioski końcowe opierają się na założeniu, że ponad 90% obiektów w zbiorach sąsiaduje na półce z dwoma innymi obiektami. Jeżeli 1/3 ocenionych wizualnie obiektów jest „podejrzana” lub kwalifikuje się do badań, to oznacza to dla całego zbioru, że statystycznie wszystkie jego obiekty są albo „podejrzane”, albo z takimi obiektami sąsiadują. Rozwiązaniem staje się wtedy dezynfekcja całości zbioru, a nie drogie i czasochłonne badania mikrobiologiczne. Decyzja taka jest uzasadniona i podejmowana wyłącznie na podstawie wizualnej oceny.

Metoda losowania 384 obiektów została użyta w projekcie „Heriverde” do określenia wymiarów (średnie i mediany) „statystycznego starego druku” z Zakładu Starych Druków, w celu wyliczenia całkowitej objętości obiektów (ponad

15 <https://www.bn.org.pl/inne/wpr/kwasny.html> [dostęp: 06.2019]; W. Sobucki, *Stan zachowania księgozbiorów powstałych po 1800 roku oraz W. Sobucki, A. Czajka, Stan zachowania archiwalnych z XIX i XX wieku*, w: *Stan zachowania polskich zbiorów bibliotecznych i archiwalnych z XIX i XX wieku*, red. B. Drewniewska-Idziak, Warszawa 2006, odpowiednio s. 7-22 i 23-35.

160 000) w magazynach ZSD do obliczeń ich wpływu na dynamikę zmian klimatu wewnętrznego.

Przytaczam wyniki wymiarowania starych druków jako ciekawostkę (tab. 1).

Tab. 1. Średnie i mediany wymiarów woluminów Zakładu Starych Druków (w mm)

Wartość	Cały obiekt (oprawa)			Sam blok		
	wysokość	szerokość	grubość	wysokość	szerokość	grubość
Średnia	223,5	154,8	47,9	216,5	145,9	38,6
Mediana	200	142	43,5	193,5	135	34,5

Z czysto finansowego punktu widzenia (czasochłonność, roboczogodziny) sama procedura losowania obiektów (por. wyżej, pkt 1) zajmuje czas porównywalny z wizualną oceną stanu zachowania i jej pisemnym udokumentowaniem (por. wyżej, pkt 2), ale ponieważ losowanie obiektów nie wymaga specjalistycznego doświadczenia, może być zlecone własnym pracownikom instytucji w ramach zajęć służbowych. Należy tylko jasno wskazać metodę losowania i dopilnować jej zastosowania (materiały z przypisów 9 i 10 wskazują dwie różne metody losowania, których użyto w WPR „Kwaśny papier”). Dodatkową zaletą stosowania metody stanfordzkiej jest zgodność z metodyką WPR „Kwaśny papier”¹⁶. Jeżeli mamy już wylosowane 384 obiekty, można również ocenić stan zachowania zbiorów dokładnie tak, jak zrobiono to w tym programie i według potrzeb starać się na przykład o środki na odkwaszenie.

Ochrona Narodowego Zasobu Bibliotecznego (NZB)

Zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 4 lipca 2012 r. w sprawie narodowego zasobu bibliotecznego¹⁷, Biblioteka

¹⁶ Materiały z: <http://herie.mnk.pl/> [dostęp: 06.2019].

¹⁷ <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20120000797/O/D20120797.pdf> [dostęp: 06.2019].

Narodowa ma obowiązek posiadać i aktualizować co roku do 31 marca plan ochrony zbiorów zaliczanych do NZB. Stosowny artykuł brzmi:

„§ 7.

1. Biblioteka, która posiada zbiory zaliczane do narodowego zasobu, sporządza plan ochrony zbiorów zaliczanych do narodowego zasobu.
2. Plan ochrony zbiorów zaliczanych do narodowego zasobu zawiera określenie:
 - 1) ewentualnych zagrożeń zasobu oraz ocenę ryzyka ich wystąpienia;
 - 2) zadań i obowiązków osób realizujących w danej jednostce organizacyjnej zadania z zakresu ochrony zbiorów zaliczanych do narodowego zasobu;
 - 3) zasobów ludzkich i technicznych oraz środków, niezbędnych do ochrony zbiorów zaliczanych do narodowego zasobu;
 - 4) organizacji ochrony przed zagrożeniami charakterystycznymi dla danego regionu kraju i obiektu lub grupy obiektów, w tym obiektu zabytkowego, w którym są gromadzone zbiory zaliczane do narodowego zasobu;
 - 5) wewnętrznych procedur realizacji zadań z zakresu ochrony zbiorów zaliczanych do narodowego zasobu;
 - 6) działań na wypadek wystąpienia zagrożenia zbiorów zaliczanych do narodowego zasobu albo sytuacji kryzysowych, w tym:
 - a) sposobu monitorowania zagrożeń,
 - b) trybu uruchamiania zasobów i środków, o których mowa w pkt 3,
 - c) procedur reagowania, określających sposób realizacji działań,
 - d) współdziałania między podmiotami realizującymi działania, w tym ich łączności;
 - 7) organizacji systemu monitorowania zagrożeń oraz ostrzegania i alarmowania o zagrożeniu;
 - 8) organizacji ewakuacji osób i ewakuacji całości albo przemieszczenia narażonej na uszkodzenia lub zniszczenie części zbiorów zaliczanych do narodowego zasobu z obszarów zagrożonych;

- 9) sposobu oraz trybu oceniania i dokumentowania strat poniesionych w zbiorach zaliczonych do narodowego zasobu w wyniku wystąpienia zagrożenia albo sytuacji kryzysowej.
3. Do planu ochrony zbiorów zaliczanych do narodowego zasobu dołącza się wykaz umów i porozumień związanych z realizacją zadań oraz działań określonych w planie ochrony zbiorów zaliczanych do narodowego zasobu.
4. Plan ochrony zbiorów zaliczanych do narodowego zasobu podlega wdrożeniu i corocznej aktualizacji, wykonywanej do dnia 31 marca danego roku kalendarzowego według stanu na dzień 31 grudnia roku poprzedniego.”

Co roku z IKZB delegowani są konserwatorzy do pracy w komisji aktualizującej plan ochrony NZB w BN i skupiającej odpowiednich specjalistów (ds. bezpieczeństwa, bezpieczeństwa pożarowego, infrastruktury, inżynierii lądowej oraz odpowiedniego kierownika komórki merytorycznej). Komisja aktualizuje plan na podstawie wizji lokalnych w komórkach merytorycznych przechowujących zbiory wchodzące w skład NZB. Zadania konserwatorów polegają na porównaniu sytuacji zastanej z zeszłoroczną, sprawdzeniu jej zgodności z normą ISO-11799 *Informacja i dokumentacja - Wymagania dotyczące warunków przechowywania materiałów archiwalnych i bibliotecznych* oraz, w razie potrzeb, wskazaniu odstępstw od wymagań normy i działań niezbędnych do spełnienia tych wymagań.

Dodatkowo każda komórka (pracownia) IKZB sporządza na podstawie danych z lat ubiegłych plan swojej działalności wobec obiektów wchodzących w skład NZB oraz współpracuje z innymi komórkami BN przy tworzeniu ich planów ochrony NZB.

Szkolenia

Konserwatorzy IKZB we współpracy z Zakładem Edukacji Bibliotekarskiej prowadzą następujące szkolenia skierowane do bibliotekarzy, archiwistów i muzealników:

1. *Identyfikacja i ochrona obiektów oraz kolekcji bibliotecznych, archiwalnych i muzealnych wykonanych technikami fotograficznymi* (16 godzin, 2 dni). Szkolenie podzielone jest na bloki wykładów i ćwiczeń praktycznych, które obejmują wykłady z chemii historycznych i współczesnych technik fotograficznych, materiałoznawstwa fotograficznego ze szczególnym uwzględnieniem procesów starzeniowych i ich zależności od warunków przechowywania oraz zajęcia praktyczne z obserwacji (w tym mikroskopowych) oryginalnych technik fotograficznych i ich identyfikacji, a także z samodzielnego projektowania pomieszczenia magazynowego dla określonej liczby obiektów fotograficznych o podanej technice.
2. *Profilaktyka konserwatorska zbiorów bibliotecznych* (16 godzin, 2 dni). Dostrzegając potrzebę ciągłego kształcenia i utrwalania wiedzy z zakresu profilaktyki konserwatorskiej u osób niebędących konserwatorami, a pracujących w bibliotekach czy archiwach, BN organizuje szkolenie oparte w dużej mierze na bezpośrednim kontakcie z obiektami bibliotecznymi w celu promowania właściwego przechowywania i udostępniania zbiorów. Ćwiczenia praktyczne na różnorodnym materiale bibliotecznym uzupełniane są wykładami z zakresu materiałoznawstwa, chemii, fizyki i biologii konserwatorskiej. Prezentowane są zagadnienia profilaktyki konserwatorskiej wynikające z doświadczeń pracowników BN i zrealizowane przez nich rozwiązania (np. przeprowadzka 500 000 obiektów ikonograficznych z Pałacu Krasińskich do gmachu głównego BN).
3. *Kontrola mikrobiologiczna zbiorów bibliotecznych i archiwalnych* (8 godzin, 1 dzień). Biblioteka Narodowa rozwinęła kompleksowy system kontroli mikrobiologicznej zbiorów oraz powietrza pomieszczeń, w których są przechowywane i udostępniane. Szkolenie w formie pokazów i wykładów prezentuje wypracowaną w BN praktykę oceny mikrobiologicznej pojedynczych obiektów, kolekcji i pomieszczeń. Przybliży podstawy biologii grzybów pleśniowych, jako najniebezpieczniejszego czynnika biologicznego zagrażającego zbiorom bibliotecznym, metody ich

izolowania, identyfikowania i zwalczania. Omawiane są również podstawy toksykologii i sterylizacji, ze szczególnym uwzględnieniem bezpieczeństwa pracy z czynnikiem mikrobiologicznym, oraz metody dezynfekcji. Uczestnicy mają okazję zapoznać się z bliska z systemami i procedurami dezynfekcji i liofilizacji. Szkolenie prowadzi doświadczeni pracownicy LKZB.

Szkolenia prowadzone są w salach wykładowych, a także w pracowniach konserwatorskich IKZB i w budynku magazynowym BN (w przypadku *Profilaktyki konserwatorskiej zbiorów bibliotecznych*). Podczas ćwiczeń z *Profilaktyki konserwatorskiej...* używane są oryginalne obiekty BN, a w czasie zajęć z fotografiami oryginały z udostępnionych zbiorów prywatnych, dlatego liczba uczestników jest ograniczana do 10 osób. Podczas ćwiczeń z identyfikacji fotografii stosuje się komercyjne zestawy zidentyfikowanych i opisanych technik fotograficznych, które mogą być udostępnione jako materiał referencyjny także poza szkoleniem.

Aktualne informacje i szczegółowe programy samych szkoleń publikowane są na stronie BN¹⁸. Warunkiem zorganizowania szkolenia jest zgłoszenie się odpowiedniej liczby uczestników. Planowane (ogólnie) terminy to trzy różne szkolenia w okresie wiosennym i trzy w jesiennym.

Warto podkreślić, że na podstawie programu szkoleń dla osób z innych instytucji układane są szkolenia osób podejmujących pracę w BN, na przykład jako personel obsługi urządzeń do digitalizacji. W projekcie „Patrimonium” cały personel obsługujący te urządzenia przeszedł takie szkolenia, prowadzone przez konserwatorów z PKZB i PKMA.

Popularyzacja – seminaria, blog, konferencje

Od 2016 roku Instytut co roku organizuje jednodniową sesję konserwatorską w ramach obchodów Międzynarodowego Dnia Ochrony Zabytków, na której oprócz pracowników IKZB referaty prezentują konserwatorzy zaproszeni z innych

¹⁸ <https://www.bn.org.pl/dla-bibliotekarzy/szkolenia-dla-bibliotekarzy> [dostęp: 06.2019].

instytucji. Autorzy wystąpień zapraszani są do publikowania tekstów w „Notescie Konserwatorskiej”. Tradycyjnie redaktorem naczelnym wydawanego przez Narodową Książnicę „Notesu Konserwatorskiego” jest dyplomowany konserwator zatrudniony w BN.

Od 2013 roku zakłady, a później Pracownie konserwacji, konserwacji masowej arkuszy i Laboratorium zamieszczają rotacyjnie co miesiąc wpisy na konserwatorskim foto-blogu BN *Dobre zachowanie*¹⁹. Wpisy dotyczą bieżących prac i ciekawych obiektów oraz wydarzeń współorganizowanych przez IKZB lub z udziałem jego pracowników. Na uwagę zasługują wpisy PKMA, gdyż często prezentują dokumenty życia społecznego – są to obiekty o ciekawej treści, jednakże wykonane na wyjątkowo trudnym do konserwacji, złym jakościowo materiale z XIX i XX wieku, nierzadko noszące ślady starych, nieraz bardzo „oryginalnych” napraw (fot. 1 i 2). W ostatnich latach, w związku z zatrudnieniem niemal wszystkich pracowników PKZB przy projekcie „Patrimonium”, do konserwacji przed digitalizacją trafiają niekiedy bardzo ciekawe obiekty (fot. 3 i 4).

Laboratorium natomiast w swoich wpisach na blogu koncentruje się na zniszczeniach mikrobiologicznych zbiorów i prezentacji izolowanych mikroorganizmów. Niestety, ze względu na dużą liczbę prób mikrobiologicznych wykonywanych w skali roku, grzyby pleśniowe są sporadycznie identyfikowane dokładniej niż do rodzaju. Ostatnie wpisy prezentują miejsca w obiektach, z których pobierano próby oraz wyizolowane z nich mikroorganizmy (fot. 5 i 6).

Instytut w liczbach

Na początku 2019 roku w IKZB zatrudnione były 44 osoby, w tym:

- PKZB – 13 osób, w tym 8 dyplomowanych konserwatorów,
- PKMA – 10 osób, w tym 3 dyplomowanych konserwatorów,
- PKMK – 6 osób, w tym dyplomowany chemik,

19 <http://dobrezachowanie.bn.org.pl/> [dostęp: 06.2019].

LKZB – 6 osób, w tym dyplomowany konserwator i biolog, dyplomowany konserwator, dyplomowany biolog oraz troje magistrów inżynierów o różnych specjalizacjach,

IS – 9 intrologatorów.

Osoby z wykształceniem wyższym zatrudniane są na stanowiskach konserwatorów, pozostałe na stanowiskach renowatorów.

Dokładne dane pochodzące z poszczególnych pracowni przedstawiane będą w kolejnych tekstach, w tym podano jedynie mierniki zgłaszane oficjalnie do MKiDN (tab. 2 i 3).

Miernik **PKZB – karty** opisuje pracę konserwacji tradycyjnej wyrażoną w kartach poddanych konserwacji. Nie jest to metoda idealna, gdyż nie odzwierciedla stanu zachowania obiektów i wynikającego z tego nakładu prac konserwatorskich przy różnych obiektach. Spadek wartości od roku 2017 związany jest z pracami konserwatorów w „Patrimonium”.

Miernik **PKMA – karty** to liczba obiektów (*de facto* „powierzchnia jednostronna”) poddanych konserwacji w Pracowni Konserwacji Masowej Arkuszy, wyrażona wielokrotnością formatu A4. Tu miernik jest bardziej adekwatny, gdyż opisuje ilość materiału bibliotecznego poddanego odkwaszeniu metodą bueckeberską (Neschen C-900).

Miernik **PKMA – woluminy** to obiekty zwarte poddane konserwacji w PKMA.

Mierniki **PKMK – woluminy** oraz **PKMK – kg** opisują masowe odkwaszanie druków zwartych w systemie Bookkeeper. Oficjalnym miernikiem jest tylko **PKMK – woluminy**, natomiast opieranie się wyłącznie na nim prowadzi do błędnych wniosków i nie oddaje specyfiki odkwaszanych zbiorów. Najwyraźniej widać to w różnicy między latami 2016 i 2018; o ile w 2016 roku odkwaszono o ponad 10 000 woluminów więcej niż w 2018, to łączna masa odkwaszonych obiektów była w 2018 roku minimalnie większa niż w 2016. Z kolei za spadek obu wartości od roku 2016 odpowiada zmiana odkwaszanego materiału; do PKMK od 2016 roku trafiają większe formaty (tzw. III format), które dłużej „schną” (oddają nośnik – perfluoroheptan, czyli substancję, w której w systemie Bookkeeper

występuje w postaci zawiesiny właściwa substancja odkwaszająca – tlenek magnezu) niż obiekty mniejsze (do 2015 roku odkwaszano niemal wyłącznie formaty I i II)²⁰.

Tab. 2. Mierniki opisujące pracę komórek konserwatorskich (oprócz Laboratorium) za lata 2014–2018 (bez działań na rzecz projektu „Patrimonium”)

Rok	PKZB – karty	PKMA – karty A4	PKMA – woluminy	PKMK – woluminy	PKMK – kg
2014*	11 979	383 905	14 958	104 486	31 242,1
2015	12 809	418 540	8572	104 284	21 870,2
2016	10 288	422 773	7993	85 316	16 259,1
2017	9355	412 882	7078	82 713	19 356,6
2018	8554	407 032	6840	74 897	16 323,3

* Rok 2014 zamieszczono dla formalności, dane liczbowe w sprawozdaniach podawane są zawsze z wartością dla poprzedniego okresu sprawozdawczego.

Miernik **pomiary fiz.-chem.** to łączna suma wszystkich wykonanych pomiarów fizycznych i chemicznych w roku. Pomiary chemiczne – to badania kontaktowe pH papieru i badania rezerwy alkalicznej, natomiast fizyczne – to doraźne pomiary temperatury i wilgotności względnej powietrza oraz parametrów światła na wystawach. Duża zmienność tej wartości jest spowodowana bieżącymi potrzebami, na przykład rok 2018 to okres remontów i modernizacji czytelni Biblioteki Narodowej. W związku z tym zniknęło wiele przegród budowlanych

²⁰ W Bibliotece Narodowej stosowany jest, obok formatu bibliotecznego, własny format oparty o długość grzbietu woluminu. I tak: format I to grzbiet o długości do 20 cm, format II – od 20 do 25 cm, format III – od 25 do 35 cm, format IV – od 35 do 45 cm, format V – od 45 do 60 cm. W praktyce odpowiada on np. wysokościami półek w magazynach Zakładu Starych Druków i jest widoczny w części sygnatur starych druków, np.: *Psalterz Ariański – Psalmi Dawidowe z Ewangelią Pana Chrystusową zgodne, do których są przyłączone pieśni pobożne*, [Wyd. Walenty Szmalc?], Raków, Sebastian Sternacki, 1620. 32° (8,1 × 5,4 cm). Sygn. XVII. 1. 499. „1.” w sygnaturze jest przykładem zastosowania tego formatu.

i pracownicy Laboratorium monitorują klimat przez pomiar ręczny, zazwyczaj dwa razy dziennie w pomieszczeniach, na których klimat ma obecnie wpływ aktualna pogoda.

Tab. 3. Mierniki opisujące pracę komórek Laboratorium za lata 2014–2018

Rok	Pomiary fiz.-chem.	Pomiary mikrobiologiczne	Dezynfekcja – wsady
2014*	2774	7942	64
2015	3196	11 895	57
2016	2200	8845	54
2017	1958	8687	58
2018	4228	7014	64

* Rok 2014 zamieszczono dla formalności, dane liczbowe w sprawozdaniach podawane są zawsze z wartością dla poprzedniego okresu sprawozdawczego.

Ze względu na konieczność dostosowania używanej w Laboratorium terminologii do wymogów sprawozdawczych MKiDN, przyjęto następujące definicje działań wykonywanych podczas prac badawczych:

Pomiar – to każde jednorazowe działanie na obiekcie/w pomieszczeniu w konkretnym miejscu (odcisk mikrobiologiczny, wymaz, użycie impakcyjnego próbnika powietrza, punktowy pomiar pH, punktowy pomiar klimatu/oświetlenia).

Próba – podczas badań mikrobiologicznych uzyskanie rezultatu z jednego badanego miejsca; dla niektórych metod badawczych wymaga wykonania więcej niż jednego pomiaru, podczas gdy przy innych metodach występuje zależność: „1 próba = 1 pomiar”, tzn.:

- dla pomiarów impakcyjnych powietrza i testów luminometrycznych 1 próba to 1 pomiar,
- dla metody odciskowej 1 próba to 2 pomiary (z jednego miejsca odciskamy 2 arkusze i wykładamy je na 2 różne podłoża),

- dla metody wymazowej 1 próba to 6 pomiarów (3 rozcieńczenia wysiewamy w 2 powtórzeniach).

Stosujemy jeszcze, niebędący miernikiem, termin **badanie** – oznaczający serię prób z obiektów albo pomieszczeń zakończoną wnioskiem (konserwatorskim) ze wskazaniem dalszego postępowania, np.:

- zestaw wyników pomiarów pH papieru obiektu – zalecenie: odkwasić,
- zestaw wyników prób mikrobiologicznych z obiektu – zalecenie: poddać dezynfekcji,
- zestaw wyników pomiarów wilgotności w pomieszczeniu magazynowym – zalecenie: wstawić osuszacze.

Miernik **pomiary mikrobiologiczne** odzwierciedla sumę wszystkich pomiarów mikrobiologicznych wykonanych na obiektach, w pomieszczeniach oraz powietrza atmosferycznego. O ile badania pomieszczeń i tła są prowadzone regularnie i według schematu (choć i tu zdarzają się badania dodatkowe, np. w związku z remontami), o tyle zmienia się składnik pomiarów na obiektach. Zależy on od rzeczywistych potrzeb wynikających z oceny mikrobiologicznej obiektu. Dodatkowym zmiennym i silnym składnikiem wartości końcowej są wymazówki posiewane dla zleceniodawców zewnętrznych, z których każda to 6 pomiarów. Przykładowo w 2018 roku posiano 59 wymazówek, czyli 354 pomiary, natomiast w 2017 aż 204 wymazówki, czyli 1224 pomiary.

Miernik dezynfekcji **wsad** to zbiory wypełniające komorę dezynfekcyjną (ok. 0,7 m³, czyli ok. 200–250 woluminów lub ok. 4–5 metrów bieżących archiwaliów A4) i poddane jednemu cyklowi dezynfekcji. Specyfika pracy komory warunkuje jej maksymalną wydajność na dwa cykle na tydzień, trwające 48 godzin każdy. Miernik jest silnie uzależniony od zleceniodawców zewnętrznych, których obiekty stanowią łącznie od 25 do 50% zbiorów poddawanych dezynfekcji.

Podczas projektu „Patrimonium” PKMA i PKZB opisują prace w woluminach poddanych przeglądowi konserwatorskim oraz zwróconych po zakończonej konserwacji. Dane z dwóch lat prowadzenia projektu przedstawia tabela 4.

Tab. 4. Prace konserwatorskie wykonane przez PKMA i PKZB w ramach projektu „Patrimonium” za 2017 i 2018 rok

Rok	PKZB – przeeglądy	PKZB – konserwacje	PKMA – przeeglądy	PKMA – konserwacje
2018	11 033	270	7883	6152
2017	11 069	510	5575	5047
Razem	22 102	780	13 458	11 999

Widoczna jest różnica w materiale, jaki trafia do obu komórek konserwatorskich zgodnie z ich profilem działania, i wynikająca z tego różna metodyka prac: PKMA wykonuje nieco mniej przeglądów, za to o wiele więcej konserwacji (głównie obiektów arkuszowych), natomiast PKZB wykonuje więcej przeglądów, konserwacji natomiast mniej, ale trudniejsze – obiektów o charakterze zwartym.

Podsumowanie

Nawet uogólniony zarys działalności Instytutu Konserwacji Zbiorów Bibliotecznych Biblioteki Narodowej rozrósł się do dwudziestu kilku stron tekstu. Roczne sprawozdanie z działalności IKZB za 2018 rok liczyło ponad 60 stron, mimo wzrostu zwięzłości tekstu (w 2015 zaczynaliśmy od 75 stron). IKZB działa na szeroko rozumianym polu ochrony zbiorów – od żmudnej konserwacji tradycyjnej po masowe, przemysłowe i liczone w tonach odkwaszanie książek, od szkoleń z profilaktyki konserwatorskiej po opiniowanie sprzętu i wyposażenia, od ręcznych pomiarów punktowych po udział w projektach badawczych i masowej digitalizacji. Część z tych działań już przedstawiliśmy, w kolejnych tekstach planujemy dalsze doniesienia o działalności IKZB, zarówno w formie prezentacji komórek Instytutu, jak i konkretnych zagadnień z dziedziny ochrony dziedzictwa.

Warto zwrócić uwagę, że przeważająca większość prac Instytutu ma charakter pracy ciągłej (konserwacja masowa, badania powietrza, przygotowywanie obiektów do wystaw), a same prace konserwatorskie od 2017 roku

podporządkowane są projektowi „Patrimonium”. Równolegle w Bibliotece Narodowej od ponad 5 lat trwają intensywne prace remontowe (przebudowa ściany północnej głównego budynku magazynowego, wymiana okien w Pałacu Krasieńskich, wymiana dachów w gmachu głównym, czy – rozpoczęta w 2017 roku – przebudowa czytelní), które stawiają, zwłaszcza przed Laboratorium, zupełnie nowe wyzwania. Przykładem może być publikowany w tym samym numerze „Notesu Konserwatorskiego” tekst Jerzego Manikowskiego *Zabezpieczenie zbiorów bibliotecznych bez ich wyprowadzenia na czas remontu dachu w magazynach bibliotecznych*. Kolejnym wyzwaniem jest realizacja wymogów Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 4 lipca 2012 r. w sprawie narodowego zasobu bibliotecznego (NZB), która od 2019 roku osiągnęła nowy wymiar: obecnie konserwatorzy BN coraz częściej pełnią funkcje doradcze dla bibliotek, które planują włączenie części swoich zbiorów do NZB, co wiąże się z koniecznością zapewnienia im odpowiedniej ochrony, zarówno fizycznej, jak i konserwatorskiej.

W takiej sytuacji Instytut staje się swoistym poligonem doświadczalnym, gdzie rozwiązywane są problemy działań o charakterze masowym: odkwaszania, digitalizacji, remontów, przeprowadzek zbiorów. Upowszechnianie relacji z przebiegu takich działań (nierzadko wieloletnich, np. przeprowadzka Zakładu Zbiorów Ikonograficznych, liczącego ok. 500 000 obiektów, w latach 2010–2012²¹) wskazuje innym instytucjom przechowującym zbiory dziedzictwa narodowego sprawdzone w praktyce metody działań bez konieczności wypracowywania rozwiązań od zera. Podobnie systematyczna praca ciągła i zbierane latami wyniki badań kontrolnych stanowią bezcenne źródło odniesienia przy ocenie stanu zachowania i warunków przechowywania zbiorów innych instytucji. Przykładem może być cały rozdział *Methods of microbiological control of the air* z przywoływanej wyżej publikacji²². Porównując szeroko rozumianą ochronę zbiorów w Bibliotece Narodowej z okresu przed

21 B. Zerek, *The Preservation and Protection of Library Collections...*, wyd. cyt., s. 229–279.

22 Tamże, s. 97–142.

realizacją Wieloletniego Programu Rządowego „Kwaśny papier. Ratowanie w skali masowej zagrożonych polskich zasobów bibliotecznych i archiwalnych” z obecnymi działaniami, widać istotny rozwój tak metod, jak i zakresu działania służb konserwatorskich Biblioteki Narodowej, które są reorganizowane zgodnie z aktualnymi potrzebami w celu optymalnej realizacji zagadnień ochrony zbiorów.

Bibliografia

- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 4 lipca 2012 r. w sprawie narodowego zasobu bibliotecznego, Dz.U. 2012 poz. 797; <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20120000797/O/D20120797.pdf> [dostęp: czerwiec 2019].
- Sobucki Władysław, *Stan zachowania księgozbiorów powstałych po 1800 roku*, w: *Stan zachowania polskich zbiorów bibliecznych i archiwalnych z XIX i XX wieku*, red. B. Drewniewska-Idziak, Biblioteka Narodowa, Warszawa 2006, s. 7–22.
- Sobucki Władysław, Czajka Anna, *Stan zachowania archiwaliów z XIX i XX wieku*, w: *Stan zachowania polskich zbiorów bibliecznych i archiwalnych z XIX i XX wieku*, red. B. Drewniewska-Idziak, Biblioteka Narodowa, Warszawa 2006, s. 23–35.
- Sprawozdanie Biblioteki Narodowej za rok 2015*, Biblioteka Narodowa, Warszawa 2016.
- Sprawozdanie Biblioteki Narodowej za rok 2016*, Biblioteka Narodowa, Warszawa 2017.
- Sprawozdanie Biblioteki Narodowej za rok 2017*, Biblioteka Narodowa, Warszawa 2018.
- Sprawozdanie Biblioteki Narodowej za rok 2018*, Biblioteka Narodowa, Warszawa 2019.
- Zerek Bogdan, *Profilaktyka konserwatorska wobec problemu oświetlenia podczas wystaw*, „Notes Konserwatorski” 2017, nr 19, Biblioteka Narodowa, Warszawa.
- Zerek Bogdan, *The Preservation and Protection of Library Collections. A Practical Guide to Microbiological Controls*, Chandos Publishing, 2014.

Netografia

[dostęp: czerwiec 2019]

- <https://www.bn.org.pl/o-nas/sprawozdanie-bn>
- <https://www.bn.org.pl/projekty/patrimonium/o-projekcie/>
- <https://www.bn.org.pl/aktualnosci/259-99-mln-zl-na-digitalizacje-zbiorow-biblioteki-narodowej-i-biblioteki-jagiellonskiej-w-projekcie-patrimonium.html>
- <http://herie.mnk.pl/>
- <https://www.bn.org.pl/inne/wpr/kwasny.html>
- <https://www.bn.org.pl/dla-bibliotekarzy/szkolenia-dla-bibliotekarzy>
- <http://dobrezachowanie.bn.org.pl/>

Fot. 1.
„Konservator to lubi: przed erą taśmy klejącej...” (z blogu PKMA)

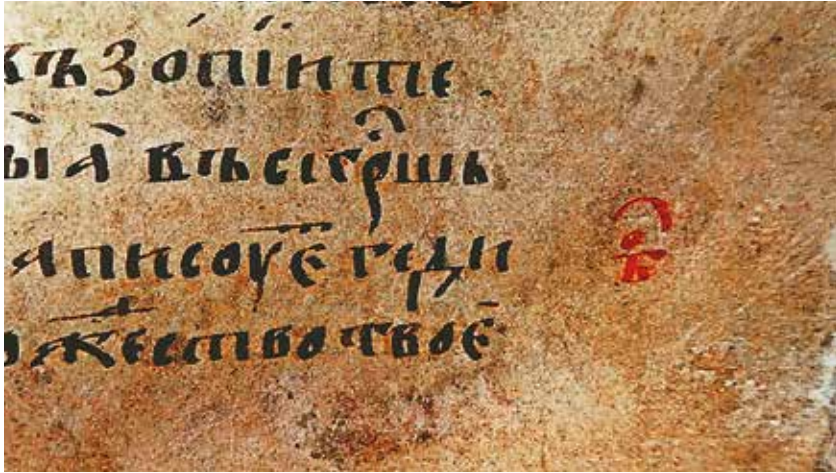
Fot. 2.
Przykład „napraw” z pogranicza wandalizmu (z blogu PKMA)

Fot. 3.
Rękopis na papierze maszynowym o niskiej trwałości, widoczne liczne uszkodzenia i deformacje (z blogu PKZB)

Fot. 4.
Stan po zachowawczej konserwacji przed digitalizacją – oczyszczenie, prostowanie, naprawy (z blogu PKZB)

Fot. 5.
Z narożnika pobrano próbę metodą odciskową (z blogu LKZB)

Fot. 6.
Na próbie obserwowano m.in. wzrost grzyba z rodzaju *Aspergillus*, potencjalnie patogennego dla ludzi. Podjęto decyzję o dezynfekcji obiektu tlenkiem etylenu (z blogu LKZB)